

проанализировать основные принципы драгомановского федерализма и механизма построения украинской автономии. В то же время в исследовании справедливо отмечено, что М. П. Драгоманов предусматривал и другой путь строительства украинской государственности, но считал его неуместным в тогдашних исторических условиях.

Ключевые слова: М. П. Драгоманов, федерализм, автономия Украины, Российская империя, самоуправление, община, область.

Tretyakova A. C., Post-graduate student, History of Ukraine Chair of the Institute of Historical Education, M. P. Drahomanov National Pedagogical University.

Federalism as the embodiment of the national autonomy of Ukraine. The article deals with M. P. Drahomanov's opinions concerning processing of national Ukraine's autonomy within a federated Russian state. The article focuses on clearly formulated concept of federalism which was made by the scientist. In particular, the attempt is made to analyse the basic principles of federalism proposed by M. P. Drahomanov as well as the mechanism of Ukrainian autonomy formation. At the same time, the study noted that M. P. Drahomanov predicted another way of Ukrainian statehood formation, but considered it inappropriate in historical conditions of that time.

Key words: M. P. Dragomanov, federalism, autonomy of Ukraine, Russian Empire, government, community, region.

УДК 94(477)"1921/1923"+"1932/1933"+"1946/1947"(045)

Щербатюк В.М.,

докт. істор.наук, доцент, професор кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

*До питання про причини Голодоморів в Україні
(на вшанування жертв Голодоморів
1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.)*

У статті розкриті політичні та економічні причини Голодоморів в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр., виявлені їх загальні і відмінні ознаки. Зокрема, йдеться про впровадження голоду як репресивного методу політики більшовиків щодо упокорення українських селян. Так, підкреслено, що вперше голодомор було застосовано в ході придушення збройного селянського повстанського руху на півдні України в 1921 – 1923 рр., що був спрямований проти утвердження в Україні радянської влади. Висвітлено, що оскільки селянство проявляло невдоволення політикою правлячої влади й на початку 1930-х років, то голод повторно став дієвим методом боротьби проти селянства в ході впровадження колективізації. Водночас показано, що 1932 – 1933 рр. кошти з продажу вилученого в українських селян хліба використовувались для форсованого розвитку промисловості, а, експортуючи в 1946 – 1947 рр. український хліб до Центральної та Східної Європи, керівники СРСР у такий спосіб намагалися утримати високий у повоєнний час престиж держави та підтримати країни, у яких була щойно встановлена радянська модель соціалізму.

Ключові слова: Голодомор, селянство, боротьба, селянський повстанський рух, колективізація, хлібозаготівлі

Давайте вдумаємось: лише протягом двадцяти п'яти років, тобто чверті століття в Україні виникло три Голодомори – 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр.! Україна, яка до більшовицького перевороту жовтня 1917 р., постачала хліб всій Російській імперії та ще й вивозила за кордон, потрапила в лещата голодної смерті. Чому?

Незважаючи на те, що нині в українській історіографії кількість публікацій, які стосуються питань Голодоморів обчислюються тисячами, відповідь на це питання все ж дають архівні документи і свідчення очевидців та ті дослідження, що на них ґрунтуються.

Мета публікації полягає у висвітленні причин Голодоморів як результату більшовицької антиселянської політики та ставлення більшовицької держави до селянства як до

класу, ворожого комуністичній доктрині, системі і державі. Досягненню цієї мети сприяє виконання наступних завдань: показати мотиви застосування голоду як репресивного методу проти українських селян; висвітлення впливу голоду на протестну активність селянства; виявлення загальних та відмінних ознак у причинах Голодоморів; розкрити взаємозв'язок політики більшовиків щодо українського селянства та впровадження Голодоморів.

На нашу думку першопричини більшовицьких людоморів та їх апробації варто шукати у бажанні влади придушити збройний селянський повстанський рух півдня України в 1921 – 1923 рр., спрямований проти утвердження в Україні радянської влади, а згодом не лише в упокоренні українських селян, а й у випробуваному способі відбору у них хліба в 1932 – 1933 та 1946 – 1947 рр. Незважаючи на те, що цим питанням приділяли увагу сучасні вітчизняні дослідники Д. Архирейський, В. Ченцов [1], С. Білокінь [2], О. Веселова, В. Марочко В., О. Мовчан [3], В. Даниленко [4], Г. Капустян [5], Ю. Котляр [6], С. Кульчицький [7; 8], В. Мазур [9], В. Марочко [10], Ю. Мицик [11], М. Мухина [12], Р. Пиріг [13; 14], Р. Сербин [15], В. Сергійчук [16; 17], В. Щербатюк [18–20], В. Улянич [21] та інші, тема Голодоморів в Україні залишається й надалі актуальною, адже вона є невичерпною науковою проблемою та морально неосяжною в її трагічному вимірі.

То ж з поразкою 1921 р. Української революції був придушений і селянський повстанський рух. Однак український селянин не був упокорений, він причаївся, приховавши до кращих часів зброю, інколи застосовуючи її – аж до середини 1920-х років у ході локальних антирадянських виступів [22, арк. 146; 23, арк. 67; 24]. Акти селянської непокорності були присутні й на початку 1930-х років, в ході яких, зокрема на Правобережжі, селяни висунули гасла самостійності України [25, 92, 214]. Тому ще в 1921 – 1923 рр. у ході військового протистояння із селянами-повстанцями Півдня України більшовики виробили ефективний засіб боротьби – застосування голоду. Голод справив величезний деморалізуючий вплив на південноукраїнське селянство. Вдало, на наш погляд, охарактеризував вплив голоду на здатність до опору американський історик Ричард Пайпс у книзі «The Russian Revolution» [26] (Російська революція). Автор зазначив, що на людину голод справляє величезний деморалізуючий вплив: опухла від голоду людина вже не здатна до опору, вона концентрується на самозбереженні, надламується її дух. Одним із перших висловився про голод як засіб боротьби проти селянського повстанського руху та українського селянства в цілому історик Д. Соловей на сторінках видання Інституту для вивчення історії та культури СРСР (Мюнхен) «Український збірник» [27, 11]. З цим погоджуються й сучасні вітчизняні дослідники. Зокрема, С. Кульчицький у книзі «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928)» [7] переконує, що в умовах голоду політична активність селянства зменшилася практично до нуля. В сучасній історіографії панує думка, що збройна боротьба, терор, політичні та соціально-економічні заходи в комплексі дали бажаний для більшовиків результат [28, 281]. Однак голод виявився тим фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції утихомирив повстанців. Упокорення селян стало політичною причиною застосування голодомору.

Підкоривши до деякої міри селян, пануюча влада все ж не відчувала своєї впевненості в Україні і тому йшла на поступки, які згодом вочевидь виявилися брехливою і підступною тактикою: оголосила амністію усім, хто боровся раніше проти неї, запровадила неп, розгорнула українізацію. Тактика була дієвою: український селянин, змучений політичною нестабільністю, війною і постійними репресіями, відчувши можливість працювати на землі і отримувати прибутки, все менше підтримував повстанців. Та й останні, виснажені холодом, недоїданням, відсутністю у лісових нетрях побутового комфорту, постійними напруженими рейдами і військовими діями, значною мірою піддалися на брехливу амністію радянської влади, адже згодом майже усіх «амністованих» було страчено.

Це дало можливість радянській владі наприкінці 1920-х років утвердитись. Проте небезпека з боку українського селянства існувала й надалі. Вона мала місце для любого

* Російськомовний переклад здійснено 1994 р. у видавництві «Российская политическая энциклопедия» (Москва).

політичного режиму у випадку, коли відбувалось «ігнорування земельного голоду багатомільйонної маси селянства» [29, 435] та нав'язувались чужі для українського селянина методи господарювання. Однак, зміцніла правляча верхівка вже не потребувала компромісів для збереження свого панування. Були згорнуті неп і українізація. Водночас, розгромивши суперників у боротьбі за владу, Й. Сталін перейшов до методів прямого насильства в здійсненні подальших планів – реалізації форсованої індустріалізації та суцільної колективізації. Тому до причин голодомору додалися економічні чинники, впроваджувані насильницьким шляхом. Та, власне кажучи, більшовики не приховували цього. Так, у 1933 р. помічник Й. Сталіна в Україні Мендель Хатаєвич, який керував кампанією хлібозаготівель заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстка боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!» [30].

Дійсно, в економічній практиці соціалізму колгоспи займають особливе місце. Це найбільш зручна форма викачування ресурсів села до державного бюджету. Окрім того, селянин, позбавлений землі, переставав бути господарем і повністю залежав від держави. І для цього більшовицькі лідери готові були винищити мільйони селян, викоринити у них навіть бажання спротиву. Почавшись у 1929 р., до середини 1930-х років колективізація в Україні завершилася. Майже в 28 тис. українських колгоспів було зосереджено 93 % селянських господарств, яким належало 98 % посівних площ. В результаті замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств були створені підвладні їй колективні господарства. Виробництво зерна стало підконтрольним державі.

Це було надзвичайно важливо для радянської влади, адже одним із основних джерел фінансування індустріалізації промисловості стало село. Зерно користувалося стабільним попитом за кордоном. Усі інші фінансові можливості для індустріалізації – збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників, примусова праця політичних в'язнів, конфіскація церковного і монастирського майна – були додатковими джерелами. Продаж зерна за кордон з метою вкладання в промисловість отриманих коштів став економічною причиною Голодомору 1932 – 1933 рр. Жорстокість, з якою проводили зернозаготівлю, прирєкла на голодну смерть більше 10 млн українських селян [31, 13].

Водночас голод послужив засобом послаблення українського націоналізму. Й. Сталін вважав, що «селянське питання було квінтесенцією національного питання... По суті, національне питання є селянським питанням». Тому спеціальне завдання колективізації в Україні полягало в тому, щоб знищити соціальну базу українського націоналізму – індивідуальне господарство.

Розуміючи, що найзапекліший опір колективізації чинитимуть заможніші селяни, Й. Сталін закликав до «ліквідації куркульства як класу». Ця класична тактика за принципом «поділяй та володарюй» була розрахована на те, щоб ізолювати найзаможніших господарів, які категорично не бажали усупільнення, від маси бідних селян. Понад мільйон українських селян було депортовано в райони Півночі, Сибіру і Казахстану. Основна маса депортованих селян (серед них діти та люди похилого віку) загинули на нових місцях, які були не пристосовані до ведення сільського господарства і малопридатні для життя. Таким чином припинила своє існування велика частина найбільш працездатних, продуктивних і найбільш досвідчених господарів, які любили землю і вміли на ній господарювати. Це значно підірвало продуктивні сили українського села, що також стало однією з причин Голодомору 1932 – 1933 рр.

Однією з причин Голодомору 1946 – 1947 рр. стала посуха, що охопила у 1946 р. майже всі зернові райони півдня та сходу України та хлібозаготівлі, норми яких були надзвичайно високими. Ситуацію погіршувала економічна розруха і нестача в сільському господарстві людських ресурсів. Проте основною причиною все ж були хлібозаготівлі, план яких не був скорегований до зменшення врожайності хлібів. У жовтні 1947 р. цей план виконали на 101,3 %, але селяни залишилися без хліба. Мала місце й політична причина голодомору. Експортуючи в 1946 – 1947 рр. український хліб до Центральної та Східної Європи, керівники

СРСР у такий спосіб намагалися утримати високий у повоєнний час престиж держави та підтримати країни, у яких була щойно встановлена радянська модель соціалізму.

Отже, попри те, що усі голодомори мають спільну й головну причину – насильницьку із застосуванням жорстоких методів викачки хліба з українського селянина, однак в 1921 – 1923 та 1932 – 1933 рр. голод послужив ще й засобом терору у боротьбі проти селянського повстанського руху та впровадження колективізації.

В результаті винищення селян-повстанців – борців за право жити і працювати в усталених віках сільських традиціях, смерть найбільш працьовитих селян-трудоарів призвели до втрати традицій землеробства, українських звичаїв, які найбільше зберігало в собі українське селянство, до деградації моральності і змін у генотипі українського народу.

Література:

1. Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1–2. – С. 87–127.
2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідж. – К., 1999. – 359 с.
3. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947. Злочини проти народу / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Інститут історії України НАН України. – Вид. 3-тє, доп. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 273с.
4. Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні: 1921 – 1923; 1932 – 1933; 1946 – 1947 // Пам'ять століть. – 2003. – № 3. – С. 104–122.
5. Капустян Г. Голодомор 1932–1933 р. в Україні за матеріалами московських архівів // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: Погляд із сьогодення: Матеріали міжнар. наук. конф. [Київ, 7 листоп. 2002 р.] / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Центр українознавства. – К., 2003. – С. 87–109.
6. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України / Ю.В. Котляр. – Миколаїв–Одеса: «ТОВ Від», 2003. – 194 с.
7. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
8. Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
9. Мазур В. Голод 1921 – 1923 років в Україні (політико-демографічний аналіз) // Історія України. – 1999. – № 37. – С. 8–9.
10. Марочко В.І. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору / В.І. Марочко // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки / НАН України. Ін-т історії України; [Авт. кол.: В. І. Марочко (кер.) та ін.; відп. ред. В. М. Литвин]. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 41–50.
11. Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / [Упоряд. о. Ю. Мицик]. – Т. 1–9. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003–2013.
12. Мухіна М. Упокорення голодом: зб. документів / АН України. Археогр. комісія. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 309 с.
13. Пиріг Р. Архівні джерела [ЦДАГО України] про голод 1946 – 1947 років в Україні // Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 27 трав. 1997 р.) / Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932 – 1933 років в Україні; Ін-т історії України НАН України. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – С. 21–24.
14. Пиріг Р. Історичні джерела вивчення людських втрат в Україні під час голодомору 1932 – 1933 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України. Ін-т історії України; Центр дослідження геноциду українського народу. – К., 2003. – Вип. 7. Спеціальний. – С. 244–249.
15. Сербин Р. Фотодокументи про український голод 1921 – 1923 років // Кримська світлиця. – 2004. – 12 берез. – С. 21.
16. Сергійчук В.І. Як нас морили голодом: 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Центр українознавства. – 2-е вид., доп. – К.: Укр. Вид. Спілка, 2003. – 251 с.
17. Турченко Г.Ф. Голод 1921 – 1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на півдні України / Г.Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ 2012. – Вип. XXXII. – С. 206–210.
18. Голод на Лисянщині. З праць доцента В.М. Щербатюка // Український голокост 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / [Упоряд. Ю. Мицик]. – Т. 6. – К., 2008. – С. 677–685.
19. Щербатюк В.М. Утвердження радянської тоталітарної влади в Україні 1917 – 1933 років та її наслідки (за матеріалами архівів України, преси, споминів очевидців та наукових досліджень) // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 1. – С. 157–164.

20. Щербатюк В.М. Терор голодом як метод боротьби комуністичного режиму проти українського селянства // Трагедія Голодоморів в Україні. Науково-практична конференція: зб. наук. праць та матеріалів / [упоряд. В.М. Щербатюк, Ю.В. Сокур, О.В. Шкурятенко]. – К.: НАВС, 2013. – С. 7–21.
21. Улянич В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921 – 1933 роках. – К.: МАУП, 2004. – 84 с.
22. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф.Р-28 – Исполнительный комитет Волянского губернского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Волгубисполком), оп. 1, спр. 103. Переписка губисполкома с губадминотделом об административных делах. 2.01.1925 – 8.07.1925, 156 арк.
23. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф.Р-1 – Волгубадминотдел, оп. 2, спр. 4. Распоряжение начальника Волгубмилиции и розыска протокольных заседаний губвоенсовещаний о борьбе с бандитизмом. 1927, 73 арк.
24. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф.Р-1631. – Полтавське губернське управління робітничо-селянської міліції, м. Полтава Полтавської губернії, оп. 2, спр. 79. Оперативные сводки о движении бандитизма в Полтавской губернии. 04.05.1923 – 2.01.1924, 227 арк.
25. Васильев В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильев, Л. Віола. – Вінниця, 1997. – 536 с.
26. Richard Pipes. The Russian Revolution. – New York: Knopf, 1990. – 944 p.
27. Соловей Д. Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні / Д. Соловей // Український збірник. – 1959. – Кн. 15. – С. 3–61.
28. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні в 1917 – 1921 роках: українська історіографія: дис... доктора іст. наук: 07.00.06 / В.М. Щербатюк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 489 с.
29. Клименко В. Голодна війна на смерть / В. Клименко // Прикордонник України. – 2012. – № 44, 23 листопада.
30. Литвин В. Історія України: Підручник / В. Литвин. – К.: Наукова думка, 2008. – 814 с.
31. Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [Упоряд. о. Ю. Мицик]. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 296 с.

Щербатюк В.М., докт.истор. наук, доцент, професор кафедри історії государства и права Национальной академии внутренних дел

К вопросу о причинах Голодоморов в Украине (в память о жертвах Голодоморов 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 гг.). Раскрыты политические и экономические причины Голодоморов в Украине 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 гг., выявлены их общие и отличительные черты. В частности, речь идет о применении голода как репрессивного метода политики большевиков, направленного на подавление украинских крестьян. Подчеркнуто, что впервые голодомор был применен в ходе подавления вооруженного крестьянского повстанческого движения на юге Украины в 1921 – 1923 гг., направленного против утверждения в Украине советской власти. Показано, что поскольку крестьяне выражали неудовлетворение политикой правящей власти и в начале 1930-х годов, голод повторно стал действенным методом борьбы против крестьянства в ходе проведения коллективизации. В то же время показано, что в 1932 – 1933 гг. средства от продажи хлеба, изъятого у украинских крестьян, использовались для форсированного развития промышленности, а, экспортируя в 1946 – 1947 гг. украинский хлеб в Центральную и Восточную Европу, руководители СССР пытались таким образом удержать высокий в послевоенное время престиж государства и поддержать страны, в которых была только что установлена советская модель социализма.

Ключевые слова: Голодомор, крестьянство, борьба, крестьянское повстанческое движение, коллективизация, хлебозаготовки

Shcherbatyuk V.M., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, of History of State and Law Chair of the National Academy of Internal Affairs

On the reasons of Famine in Ukraine (in remembrance of the victims of Famine of 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). The political and economic reasons of Famine of 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 are defined as well as their common and different features are revealed in the article. In particular, the article points out the implementation of famine as a repressive method of the Bolsheviks' policy aimed at the suppression of Ukrainian peasants. Thus, it is emphasized that famine was put into practice for the first time in the south of Ukraine in 1921 – 1923 during the suppression of armed peasant insurrectionary movement against the establishment of the Soviet power. It is indicated that as the peasants also expressed their dissatisfaction with the policy of the ruling power in 1930-s, the famine again was used as an efficient method of struggle against peasants in the course of the collectivization. Simultaneously, it is stated that in 1932 – 1933 the income from the sales of grain expropriated from peasants was used for the accelerated development of industry, and in 1946 – 1947 the leaders of the USSR tried to maintain the high prestige of the state after the 2-nd World War by exporting grain to the Central and Eastern Europe to support the countries where the Soviet model of socialism was recently established.

Key words: Famine, peasantry, struggle, peasant insurrectionary movement, collectivization, grain procurement campaigns.